

КУЛЬТУРА, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Наталка Жмуд, Світлана Коломієць

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО МІСТА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про зображення соціокультурного образу українського міста другої половини XIX – початку XX ст. в урбаністичній прозі Івана Франка та особливості висвітлення його складових.

Ключові слова: соціокультурний образ, українське місто, Іван Франко, урбаністична проза.

Natalka Zhmud, Svetlana Kolomyets

SOCIO-CULTURAL IMAGE OF THE UKRAINIAN CITY IN THE WORK OF IVAN FRANKO

The article deals with the depiction of the socio-cultural image of the Ukrainian city of the second half of the 19th and early 20th centuries. in the urbanistic prose of Ivan Franko and the peculiarities of highlighting its components.

Key words: sociocultural image, Ukrainian city, Ivan Franko, urban prose.

Урбанізаційні процеси на сьогодні перетворили місто на головного транслятора соціокультурних сенсів та цінностей. Тому для істориків стає актуальним вивчення становлення, розвиток та формування міського соціокультурного простору. Зокрема, посилення зацікавленості саме українськими містами XIX – початку XX ст. пояснюється інтенсивним періодом їхнього розвитку. Такі дослідження уможливають відстежувати особливості формування українських міст на тлі порівняння із європейськими містами доіндустріальної та індустріальної доби.

Актуалізація теми пов'язана також із поживанням інтересу до проблем соціальної історії, історії повсякдення, міської історії крізь призму антропологізації історії.

Під соціокультурним простором міста розуміється єдність культури та соціального середовища, що виникають у процесі діяльності людини.

Урбаністичний простір став об'єктом міждисциплінарного зацікавлення (історичний, антропологічний, культурологічний, соціологічний, архітектурний, природничо-географічний тощо). Тому

методологічний інструментарій представляє широкий арсенал принципів та методів дослідження: історико-культурний, який дозволяє відстежувати різні періоди містоформування; культурно-семантичний, що зосереджується на культурному предметно-просторовому міському середовищі; соціокультурний, який завдяки взаємозв'язку динаміки культури та соціуму найчастіше застосовується у наукових студіях як найбільш ефективний.

Одним із найважливіших джерел вивчення соціокультурного образу міста, але, на жаль, ще належно неоціненим, є урбаністична література. Вона присвячена місту як генератору історичного та цивілізаційного розвитку.

Розглядаючи тему міста в українській літературі, українська літературознавиця Соломія Павличко відзначила, що «місто не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя... В українській літературі з її закомплексованістю на народі, природній сільській людині, звернення до міста відбувалося особливо повільно й невпевнено. Мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю» [1].

Тому саме у контексті перспективності вивчення українського міського соціокультурного простору крізь призму художніх творів звернемо увагу на урбаністичну прозу видатного представника вітчизняної літератури Івана Франка, який є одним із її основоположників.

На фоні змалювання історичного процесу зародження та формування промислових міст на заході України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Франко підкреслює глобальну роль і значення міста для розвитку людини, суспільства та України зокрема.

Автор не лише описує життя своїх героїв у містах, а й комплексно знайомить із містом: його інфраструктурою, культурним і природним ландшафтом, емоційно-психологічним кліматом тощо. Такий соціокультурний підхід дозволяє глибше та об'єктивніше зчитати складну міську структуру через специфіку її складових.

Так, Франкова міська проза дає багатий матеріал для студіювання топоніміки у різних її напрямках (ойконіми – назви населених місць, астіоніми – назви міст, гідроніми – назви річок, дрімоніми – назви лісів, ороніми – назви гір, урбаноніми – назви внутрішньоміських об'єктів, годоніми – назви вулиць, агороніми – назви площ, дромоніми – назви шляхів сполучення, макротопоніми – назви великих незаселених об'єктів тощо). Це уможливорює формувати складну карту маршрутів, яка охоплює не лише урбаністичні об'єкти, а й елементи іншого порядку (назви сіл, держав, природних об'єктів тощо).

Використання мікротопонімів – назви міських районів (Волонянка, Лан, Новий Світ, Кульпарків), шляхів (Губицький гостинець, самбірський, стрийський, трускавецький тракти), громадських закладів (гостиниця Кирницького, склеп Баєра, цукерня Височанського) уможливили відтворити місцевий колорит та представити

правдоподібність «універсальних людських типів» та «універсальних морально-етичних проблем» в їхньому природному середовищі [2].

Крізь вимір інфернальної символіки міських топосів (в'язниці, печери, могили, кладовища, закутки тощо) Франко торкається й характеристики маргінальних груп (жебраки, кримінальні елементи, повії тощо) [3].

Саме у соціокультурному розрізі крізь авторську концепцію «цілого чоловіка» він розгортає проблему «свого»/«чужого», демонструючи різні контексти взаємодії: «село-місто», «провінція-центр», «уява-реальність», «перспективи-безвихідь» тощо (повісті «Для домашнього вогнища», «Лель та Полель»).

В площині опозиції «природне-штучне» І. Франко інтерпретує місто у подвійній конотації: і як простір раціонального способу життя, і водночас як місце перекручування природного порядку.

Крізь призму різних етапів ініціації автор аналізує особливості адаптації персонажів. Він показує місто як саме такий соціокультурний простір, де починаються глибокі внутрішні зміни особистості, виразнюється конфлікт індивідуального та колективного через розкриття таких психологічних маркерів як самотність, ізольованість, відчуженість. Адже напруженість соціального життя ускладнює самоідентифікацію і визначення своєї ніші. Тому Франко наголошує на дієвих механізмах соціалізації та енкультурації (входження індивіда в чужий для неї культурний простір), спрямованих не скільки завойовувати, стільки освоювати простір [4].

Відтворюючи місто другої половини ХІХ – початку ХХ ст., автор, передусім, характеризує його як середовище соціально-політичних, економічних та культурних змін, що відбувалися в тогочасному суспільстві. З одного боку, уособлюючи основи державності (суди, адміністративні структури управління тощо), він підкреслює, що в місті зростають такі явища як протекціонізм, популізм, хабарництво тощо.

Крізь призму цих змін Франко виразняє зміни соціальної ролі найнижчих верств населення. Адже для одних місто стає пеклом, для інших – можливістю ще більше збагатитися. На паралелі «місто»/«село» змальовано ще більш жалюгідніше, у порівнянні із робітниками, становище малоосвіченого, забобонного селянства, практично приреченого на злиденне існування.

В контексті висвітлення протистояння соціальних класів, знедолених робітників та новоспечених буржуа (повість «Борислав сміється»), прозаїк знайомить також із особливостями життєдіяльності міських професійних субкультур [5].

Змальовуючи образ нового міста, Франко при цьому підкреслює специфіку галицьких міст, які у порівнянні із іншими європейськими містами «жили ще переважно патріархальним життям» (роман «Перехресні стежки») [6, с. 9]. Тому менталітет та світогляд більшості містян суттєво не відрізнявся від селянського. Міські мешканці

переважно займались сільським господарством, а міста виконували змішані функції – аграрно-індустріальні та аграрні.

Висвітлюючи соціально-психологічні проблеми міста, І. Франко актуалізує етнокультурні і релігійно-конфесійні теми.

Франко у своїй власній позиції демонстрував людиноцентричне бачення етнічного «іншого», зазначаючи з цього приводу: «...у своїх оповіданнях і поезіях я дуже часто виводив жидівські типи і зотягав жидівських мелодій, і зате стягнув на себе з боку деяких жидів закиди антисемітизму, а з боку деяких своїх земляків закиди філосемітизму. На всі ці закиди міг я тільки одно відповісти, що я тільки це й так змалював, що я бачив і пережив і як я розумів, і що я завжди старався в жидові, так само, як у змальованому мною українцеві, полякові, циганові, бачити й малювати людину і тільки людину» [7, с. 1440].

Але у своїх творах висвітлював реалії. Сприйняття етнічних стереотипів ґрунтувалися переважно на традиційному народному протиставленні «свій – чужий». Стереотипні уявлення українців базувалися на амбівалентному образі «чужого», який поєднував негативні і позитивні ознаки.

Найбільш ґрунтовно й багатоаспектно відображено етнотип єврея (ксеноетнонім «жид»), адже вони були на той час однією із найдавніших та доволі впливових етнічних меншин саме в містах, тим паче на Галичині. Зазвичай, євреї у містах та містечках були торговцями, крамарями, орендарями, лихварями. Вони наділені переважно негативними рисами характеру: схильність до обману, корисливість, хитрість. «Чужість» по відношенню до євреїв проявлялася і в релігійній відмінності.

Одним із етнічно «чужих» співмешканців були роми (ксеноетнонім «цигани»). Негативне ставлення до них пов'язані з ремеслом, характером та поведінкою: здатністю до злочинства, обману та шахрайства, хитрістю, лінню.

Поляків українці називали «ляхами» або «мазурами». «Лях» вживалося переважно на адресу вищих верств, які, зазвичай, були власниками різного бізнесу і притісняли українців. Їх наділяли такими негативними конотаціями як норовливі, капризні, зрадливі, підступні. «Мазурами» називали польських колоністів, які найчастіше були з колишніх селян і належали до нижчих верств містян.

У зіставленні з іншими етносами стереотип росіянина (ксеноетнонім «москалі») на Галичині закономірно представлений найменше. Етнорозмежувальними маркерами передусім слугувала мова, релігійний аспект та вади характеру. Їх знали переважно як вояків.

При конструюванні соціокультурного образу міста Іван Франко торкається також ґендерної тематики. Зокрема, висвітлено його погляди на маскуліність, яка зазнала кризи саме у міському просторі.

У своїх творах Франко виразно окреслив її передумови: криза патріархального шлюбу та інституції сім'ї, спричинена змінами в

традиційному сімейному устрої і системі відносин між подружжям; механізація праці на фабриках і мануфактурах та виконання монотонної роботи в конторі з її рутинними й одноманітними функціями, які позбавили чоловіків можливості проявити свої традиційні риси.

Ще однією причиною «маскулінної кризи», на думку Франка, став новий тип жінок, що виявився загрозою для звичної різниці між статями. Йдеться про фатальну жінку та жінку-емансипантку, які найвиразніше представлені у міському соціокультурному просторі.

Емансипація жінки та її поступова інтеграція у виробничі відносини також порушили традиційний сімейний уклад. А складні економічні умови спричинили до масового чоловічого алкоголізму.

В контексті маскулінного дискурсу І. Франко розглядав і питання влади у різних виявах: над собою, над жінкою, у виробничих відносинах тощо.

Поява типів «нового чоловіка» та «нової жінки», відмінних від попередньої літературної традиції дискурсів маскулінності і фемінності, пов'язані не з ідеалізованими образами чоловіка та жінки, а з відображенням різноманіття стратифікаційної структури суспільства [8, с. 137, 144].

Отже, саме соціокультурна оптика дозволила І. Франкові говорити про місто як перманентно динамічний простір, який змінюється і розвивається разом із суспільством. Саме місто, на його думку, втілює причинно-наслідкові чинники розвитку людини.

Цінним є також те, що крізь соціокультурну призму письменник показав специфіку галицьких міст, які все ж відзначалися низьким рівнем індустріалізації навіть за центрально- і східноєвропейськими стандартами: Борислава (оповідання «Ріпник», «На роботі», «Слимак», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар»; повістка «Навернений грішник»; повість «Воа constrictor»; повість «Борислав сміється»), Дрогобича (оповідання «Злісний Сидір», «Schönschreiben», «Отець-гуморист», «Батьківщина», «На дні», «Пироги з черницями»; нариси «У столярні» та «Гірчичне зерно»), Тернополя (оповідання «Між добрими людьми», «Свинська конституція», «На дні», «Місія», «Чума», «Вільгельм Телль»), Львова (оповідання «Молода Русь», «Звичайний чоловік», «Яндруси», «Панталаха», «Маніпулянтка», «До світла!», «Odi profanum vulgus», «Історія одної конфіскати», «В тюремнім шпиталі», «Гриць і панич», «Герой поневолі», «Батьківщина», «Хома з серцем і Хома без серця»; повісті та романи «Івась Новітний», «Лель і Полель», «Для домашнього огнища», «Сойчине крило»), Перемишля (оповідання «Борис Граб», «Між добрими людьми»; роман «Не спитавши броду») тощо.

Він презентував якісно новий тип українця – не лише селянина, а й містянина із специфічними світоглядно-поведінковими стратегіями, відмінними від селянської ментальності. Франко застосовує в наративі про місто методологічно нову стилістику, де головним вже є не стільки

опис дій героїв, скільки пояснення мотивації поведінки і вчинків, що дозволило зчитувати його соціокультурний образ, відчувати «дух» міста та діагностувати його проблеми. Наприклад, на повільному зближенні міста й села як двох протилежних цивілізаційних систем. А на тлі бездержавності України це досить тривалий час утворювало стійку зону відчуження, що й стало, до слова, однією із причин успішності сталінської політики колективізації, яка зіграла на посиленні протиріччя між селянством та робітничим класом.

Концептуально дуже цінним для формування українського національного нарративу є те, що Франко крізь міську проблематику вивів візію українського етносу за фольклорно-етнографічні рамки, спрямував її у націєтворчий дискурс, інтегруючи українську культуру в європейський контекст. Бо обриси модерної України безпосередньо пов'язані з урбанізаційними процесами, які багато в чому визначили розвиток України до теперішнього часу. А піднесення великих міст, які заявили про себе як про адміністративно-культурні, промислові, торгівельно-економічні центри, припадає якраз на другу половину XIX – початок XX сторіччя,

Отже, вагомий внесок Івана Франка в розвиток урбаністичних студій, передусім, полягає в тому, що він показав якісно новий образ українського міста другої половини XIX – початку XX ст. як гетерогенного соціокультурного простору із швидкими соціально-політичними, економічними та культурними змінами на тлі загальної урбанізації українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Українська урбаністична література: еволюція, проблематика, поетика. Рекомендаційний бібліографічний список літератури / Укладач: О. А. Дікунова, зав. інформаційно-бібліографічного відділу. Кривий Ріг, 2016. 9 с. / URL: https://kdpu-library.ucoz.ru/Librarydocument/Bibl_spiski/urbanistichna_proza.pdf
2. Ватульєва А. Урбаністична проблематика в творчості Івана Франка. *Волинь - Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2006. № 15. С. 129-132. / URL: http://eprints.zu.edu.ua/15005/1/%D0%9E%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%91%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.pdf
3. Матвєєва Т.С. Інфернальна символіка міського простору (на матеріалі української романістики другої половини XIX ст.). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 1. С. 239-248. / URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Ohulchanska_2021_143.pdf
4. Калиняк М. Урбаністична топоніміка франкової прози: трансформація реального топосу в художній. *Українське літературознавство*. 2014. Випуск 78. С. 69–76. / URL: <file:///D:/Downloads/6778-Article%20Text-13653-1-10-20161117.pdf>
5. Огульчинська О. А. Поетикальні вектори романів Еміля Золя «Жерміналь» і Івана Франка «Борислав сміється». *Українські студії в європейському контексті*. 2021. №3. С. 142-145. / URL: http://obrii.org.ua/usec/storage/article/Ohulchanska_2021_143.pdf

6. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. К. : Наук. думка, 1976. Т. 22: Повісті та оповідання (1904–1913). 1979. 519 с.
7. Шума Л. Етнічні стереотипи в науковій рецепції Івана Франка. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1439-1445. / URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2017-6/18.pdf>
8. Шмега К. Діапазон гендерних зацікавлень Івана Франка: особистий досвід і творча рефлексія. *Українське літературознавство*. 2018. Випуск 83. С. 137–146. / URL: <http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/2020/01/literaturoznavsno-83-1-137-146.pdf>
9. Фоменко В. Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика. Дис. ... д-ра філол. наук. Луганськ, 2008. 378 с.
10. Фицик І.Д. Культурний простір російського міста ХІХ ст. як об'єкт пізнання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Том 32 (71) № 2 С. 138-144. / URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/21.pdf
11. Гребеньова В., Жмуд Н., Коляструк О., Войнаовський А. Соціокультурна ідентичність вінницької області як складова культурного ландшафту краю (за результатами польових досліджень) // *Revista de Etnologie și Culturologie*. Вип.30.С.78-87.

Тетяна Пірус

З ІСТОРІЇ СЕЛА РАХНИ ЛІСОВІ ТУЛЬЧИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: МАЛОВІДОМИЙ ГОЛОД У 1925 Р.

У статті розкриваються та аналізуються архівні документи та матеріали, що дають підстави стверджувати про голод у селі Рахни-Лісові у 1925 році, який був спричинений частково природними умовами та насильницькою політикою совєтської влади.

Ключові слова: голод, Рахни-Лісові, селянство.

Tetiana Pirus

FROM THE HISTORY OF RAKHNY-LISOVI VILLAGE OF TYLCHYN DISTRICT OF VINNYTSIA REGION: THE OBSCURE FAMINE OF 1925

The article discloses and analyses archival documents and materials that create grounds for allegation of a famine in Rakhny-Lisovi village in 1925 caused partially by natural conditions and exstortionate politics of the soviet authorities.

Key words: famine, RakhnyLisovi, peasantry.

Вперше про невідомий голод на Поділлі у 1925 році написав історик, професор ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ілля Гаврилович Шульга. У його дослідженні «Голод на Поділлі» подано важливу інформацію про закриті архівні матеріали 20-40-х років, у яких висвітлена вся трагедія подільського селянства. Автор книги, на підставі аналізу багатьох архівних документів, зробив висновки: «...в